

**ЗА ХАРАКТЕРА НА КНИЖОВНОЕЗИКОВИЯ ИДИОЛЕКТ
НА ХРИСТАКИ ПАВЛОВИЧ В „ПИСМЕННИК ОБЩЕПОЛЕЗЕН“
(1835) (С ОГЛЕД НА МОРФОЛОГИЯТА)**

Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**ABOUT THE NATURE OF HRISTAKI PAVLOVICH'S
LITERARY IDIOLECT IN
THE 1835 PISMENNİK OBSHTEPOLEZEN
(A MORPHOLOGICAL PERSPECTIVE)**

Diana Ivanova

Paisiy Hilendarski University of Plovdiv

Abstract: The article is part of a broader study of printed letters during the Bulgarian Revival. This text addresses issues related to the linguistic views and literary practice of Hristaki Pavlovich, a prominent representative of the Revival intelligentsia, in the context of language processes in the first half of the 19th century. The object of study is the 1835 Pismennik Obshtepolezen (*A Guide to Writing Letters*), which has not been analyzed comprehensively until now unlike other works of the author. The subject of study are the morphological features of Pismennik Obshtepolezen.

Keywords: Bulgarian Revival; Hristaki Pavlovich; 1835 Pismennik Obshtepolezen; morphological features.

1. „Писменник общеполезен“ в контекста на книжовноезиковите процеси през 30-те години на XIX век

Статията¹ е посветена на видния възрожденски книжовник Христаки Павлович, съставител на един от първите писмовници през Възраждането, а именно *Писменник общеполезен* (съкр. ПО)² (1835), който е по-малко познат,

¹ Изследването е по проект у КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от националния Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на Р. България.

² Вж. пълното заглавие на книгата: *Писменникъ общеполезенъ на секого единороднаго ми Болгарина отъ кой да е чинъ и возрастъ. Сочиненъ споредъ днешиня писмописателенъ способъ от Христаки П. Дупничанина, учителя въ славено-еллин-*

за разлика от другите съчинения на автора. Това е второто отпечатано ръководство по писмописание през Възраждането след „Предручния послателник“ на Неофит Бозвели и Ем. Васкидович. Макар двете книги да са отпечатани в една и съща година (1835), ПО излиза няколко месеца след шестата книга на енциклопедичното издание *Славяноболгарско детеводство* на двамата свищовски учители (вж. Иванова 2021: 129) и с това се слага началото на поредицата печатни издания от същия жанр.

Писмовниците през Възраждането, особено търговските, освен като „общеполезни“ се възприемат и като книги на „модерните науки“, които се изучават в училищата, а интересът към тях е голям и в извънучилищната среда. За това говори фактът, че ПО на Хр. Павлович дълго след отпечатването му се търси като образец на новите издания и дори се преписва от печатния оригинал, както се вижда в каталозите и в описите на ръкописните книги през Възраждането. (вж. Кодов 1969, Арх. ед. 110, 270–271).

Да си припомним, че авторите на първите два печатни писмовника са и автори на първите новобългарски граматики (Неофит Бозвели, Е. Васкидович, 1835; Хр. Павлович, 1836, 1845), т.е. книжовниците са имали представа за нормираност и кодификация и чрез ръководствата по писмописание са прокарвали писмените правила, залегнали в граматичните им съчинения. Морфологичният анализ и сравнението в изложението по безспорен начин доказват това.

Предмет на настоящата статия са морфологичните особености на ПО. В него, както и в книжнината от втората четвърт на XIX век, са отразени особеностите на езиковата ситуация по онова време, която е доста сложна – хетерогенна по характер, с елементи от различни по тип книжовни формации: от *кодифицирания черковнославянски език* (възприеман като матерен, т.е. старобългарски), все още авторитетен по линия на традицията и приет за книжовен образец³. Като негова алтернатива се появява *новобългарското направление* в книжовноезиковото строителство, което навлиза в писмената практика със своята жизненост и достъпност, бидейки близо до говоримата реч. През този период функционира и се налага *славянобългарският книжовен тип*, претърпял във времето развитие и трансформации и представян в различни „формати поради съществено променената комуникативна среда – в едни случаи като архаизирана разновидност и по-близо до черковнославянския (чсл.) език, а в други – до говоримата реч. *Славянобългарската формация* в двата си варианта доминира в книжовната практика и заема солидна позиция в писмената практика до към края на 40-те години на XIX век.

ското-то въ Свищовъ училище кой-то сега перво на свѣтъ издава го. Престоявалъ и исправилъ шура неговъ Яковъ Илиевичъ, С. В Бѣлградѣ. У Княжеско-Сербской Типографіи, 1835.

³ Той служи за образец, но не е използван в пълния му нормативен вид от нито един български книжовник.

Въпреки разнородния характер на използваните норми в авторските книжовни идиолекти се наблюдава стремеж за спазване на определени правила. Авторите, както се посочи, не използват изцяло нормирания чсл. език, но те не си служат изцяло и с автентичните народни говори, а с обработена езикова разновидност, която съдържа значително количество традиционни елементи, но все пак почиваща и на говорна основа, най-силно изразена на граматично и фонетично равнище. В нея са отразени общобългарски говорни особености, но нерядко прозират и родните диалектни черти на самите книжовници.

Славянобългарският книжовен тип се отличава с хетерогенния си характер, ненапълно установената нормативна система на всички езикови нива, многообразието на лексикалния състав, в който се преливат елементи от различни изходни системи. Това са типичните черти и на книжовния идиолект на Хр. Павлович .

2. Писменник общеполезен (1835 г.) на Хр. Павлович: морфологични особености

В контекста на езиковата ситуация през разглеждания период следва да се изтъкне присъствието на чсл. елементи в смесения книжовноезиков тип. От една страна, чсл. език се употребява в кодифицирания си вид в църковната сфера (и в килийното обучение), а от друга – само отделни компоненти от него се използват при писането на текстове на смесен книжовноезиков тип, предназначени за светската сфера, което се отнася и за писмената практика на Павлович. Другият основен компонент, маркиращ славянобългарския характер на езика на ПО, представя говоримата реч с елементи както от югозападните, така и от източните говори. Трябва да се има предвид обаче и обстоятелството, че пребиваването на Хр. Павлович в двете основни диалектни области – югозападна (Дупница и Рилския манастир) и североизточна (Свищов и свищовския градски говор) оказват определено влияние върху неговите книжовноезикови възгледи и практика. И неслучайно както в граматиката му от 1836 г., така и в писмената му практика се наблюдават елементи, заимствани от градската реч, а по-вероятно и от тогавашната печатна книжнина, които придават наддиалектен характер на книжовния му идиолект.

Подобна е картината, която показва анализът на морфологичната система на ПО. Макар в основата си аналитичен, в книжовния идиолект на Хр. Павлович се наблюдават падежни форми при именната и местоименната система, отразяващи както диалектното състояние, така и някои чсл. норми. Такава е приблизително и общобългарската писмена практика през 30-те години на XIX век, в която се наблюдава съжителство на форми с диалектен произход (предимно западни), общобългарски говорни особености (наддиалектни) и елементи от чсл. език, т.е. има смес от аналитични и синтетични черти (у Неофит Бозвели, Ем. Васкидович, К. Фотинов, К. Огнянович и др.).

2.1. Падежни форми при имената и местоименията

По отношение на падежните форми авторът не излиза от рамките на употребяваните в говоримата реч падежи, и то в умерена степен. В двете теоретични части *Предговор* и *Встъпление в Писмописанието* дателните и винителните форми са само няколко:

Има некой да обяви *другому* в чуждо място (Предг.; VI)⁴, И можеме [...] да изявиме *ономува*, *комуто* писуваме, своите мýсли и желанія (1); Они не можеха да се изоставатъ у настоящій-а Писменникъ: понеже са нуждни *секому* *человѣку* отъ кой и да е чинъ и состояніе (IX).

В ПО се наблюдава явление, характерно за възрожденската писмена практика, където е възприето правилото за употреба на вин. форма на местоимението *който*, отнасящо се както за лица, така и за не-лица. Редовно това правило се прилага не само в разглежданото пособие, но и във всички съчинения на Хр. Павлович:

Подлогъ, за *кого-то* пишеме, *кого-то* ученни-те именуваътъ вещество (2); Като се свърши прирѣчіе-то, абіе слѣдува Подпис-о, въ *когото* се вмѣщаватъ (3).

В самите писма образци в *Писменника* са употребени следните **падежни форми**:

Форми за общ вин.-род. падеж: Единъ баща уничижава 'унижава' горко *развращеннаго своего сына* (35); да почита *мудраго и добродетелнаго* по достоинству (35); Отстои некой отъ *возлюбленнаго си пріятеля*, и иска да му открие сердечны-те си тайны (I).

Форми за род. падеж на съществителни се срещат в единични случаи (при ж.р. мн. ч), и то в клиширан израз: Подлогъ-а си онъ ще ви каже *изъ усть* (19).

Хр. Павлович отразява особеност, характерна за североизточните говори, а именно **род.-вин.** (гломеративни) падежни форми на **-та** при собствените имена от мъжки род, окончаващи на гласна **-о**: Пенко – Пенката, Гошо – Гошката. Такава форма той употребява само в любезната формула в заключителната част на едно от писмата образци: твой чадолюбивѣйшіи отецъ Вукета (от Вуке) Величковиѣ (15); В друго писмо примерът е с **-ту**: храни завѣщаніе-то на твоего отъ сердце обычающаго те отца Вукету Величковиѣ (16). В югозападните говори формата е с **-те** – Минчо – *Минчоте* (Стойков 1993: 156).

Гломеративни падежни форми на **-те** и дателни падежни форми на **-ти** при собствените имена от мъжки род, окончаващи на гласна **-о** или **-е** има и в югозападните говори, като *Минчò*: *Минчòте*, *Минчòти*, но такива форми не се наблюдават в *Писменника*, което показва, че авторът избягва тясно регионалните елементи.

Дателните падежни форми присъстват освен в теоретичната част и в писмата образци: представителни писма са онія, сосъ кои-то превручаваме не-

⁴ Арабските и римските цифри в скоби обозначават съответната страница в *Писменника*.

кого *нашему приятелю* (17); Единъ се срадува *едному новорукположеному Архiereю* (28); Писма-та са не само полезни, но и нуждни *секому чловѣку* (V); А художество-то дава доволно-то *чловѣку* (34).

Реликти се наблюдават и в състава на устойчивите съчетания – молитви към Бога: Това се молимъ *непрестанно господу* (24); Молим денонощно *всеблагаго Бога* (25). В редица писма обаче не се среща нито една падежна форма (вж. на с. 30, 31, 32, 33 и т.н.), а в други те са единични случаи, което показва, че все пак падежите имат ограничена употреба в ПО.

2.2. Членни морфемни

Познат като гонител на членните форми през 40-те години, Хр. Павлович в ранното си творчество, вкл. и в ПО, системно членува имената, като отделя членната морфема от думата с дефис, знак, че той не я възприема като част от думата, а като придатък към нея (във II изд. на граматиката си от 1845 г. авторът напълно се отказва от употребата на определителен член). Друга особеност при категорията *определеност – неопределеност* е, че Павлович прави падежно разграничение според граматичната функция на думата в изречението (подобно на Неофит Рилски).

В ПО, а и в другите му книги, не се среща член **-ът, -ат** или **-’атъ, -’ът, което** е обяснимо с оглед на родния му диалект, където се употребява член **-о**. През 30-те – 40-те години този е най-употребяваният определителен член (това се вижда и в книжовните изяви на книжовници от същия, а и от други региони.). Но има и друго обяснение – преди един-два века самият град Свищов е бил в областта на мизийските говори, за които е бил характерен също член **-о**, така че има съвпадение на нормата в двата ареала, но днес в него надделяват балканските говори (Стойков, 1993: 101).

Съществителните от м. р., ед. ч. в ролята на подлог се членуват с **-о** по два начина: а) при липса на краесловен **ер** в думата⁵ – *торговец-о, художник-о, подлог-о* (VI), *Подпис-о* (напр. *Увѣрѣва ны на това опыт-о во многу чловѣцы* VIII); б) при наличие на краесловен **ер** – *Видь-о* писменъ *раздѣлявасе на 4 части* (2), *многажди трудь-о и прилѣжаніе-то побѣждаватъ естество-то* (16); *И страхь-о ми не быде всеу* (38).

Член **-о** се употребява и в прилагателните с разширена форма на *-ий*, а и при други части с атрибутивна употреба (причастия, местоимения), когато са определения на подлога: *Состоисе прочее настоящій-о Писменникъ отъ едно Вступленіе* (VIII); *Духовный-о вашъ отецъ, похвали ни премного* (23).

Конфигурацията **-ий-о** -показва, че лексемите с разширено окончание на **-ий** са възприемани от Хр. Павлович като неопределени форми, за разлика от други автори, които възприемат разширеното окончание за определителен член.

⁵ Няма логично обяснение за отбелязаната особеност, освен за наличие на печатарски пропуск.

Съществителните в косвен падеж получават член **-а**: Слъдъ Подпис-**а** сгънувасе писмо-то (4); слъдувай пъть-**а** на учение-то (16); да ти обявимъ случай-**а** (13); Сички-те боимесе за животь-**а** му (13); презъ день-**а** (11).

По същия начин – с падежно разграничение (с **-а**) се отбелязват и определенията към съществителните в ролята на косвено допълнение: обаче сосъ бодрый-**а** трудъ ги побѣдиха (16); азъ ще възблагодаримъ вашій-**а** трудъ (18).

От посочените примери можем да направим извода, че Хр. Павлович разграничава членуваните форми според **синтактичната служба** на съществителното в изречението – като подлог или като второстепенна част (това важи и за съгласуваните определения към тях).

С дефиса при имената от м.р. авторът дава знак, че **формата е членувана**, и това помага да се осъзнае същността на морфологичната категория *определеност* и членуваните форми да не се смесват в случаите, когато те се припокриват с косвените падежни форми (вж. примерите: Слъдъ Подпис-**а** (4) (**-а** в случая е определителен член), но в следващите два примера с **-я** и **-а** (*приятеля, должника*) са падежни окончания: Единъ представлява *приятеля* си на другога *приятеля* (18); Единъ смъшлява *должника* си да плати *должностъ-та* си (37) (тук също има разлика – *должностъ-та* е членувана, *должника* е форма във вин. падеж).

Съществителните имена от ж.р. се членуват с морфемата **-та**: *добродетель-та* (35), *полица-та* (49); от ср. род **-то**: *сердце-то*, *Естество-то* (31), *учение-то*, *зло-то* (35).

Членната морфема за мн. ч. при съществителните и техните определения от трите рода е **-те**: *совѣты-те* (15), *винопродавницы-те* (36), *слези-те* (29), *направенны-те* молитвы (26), *утѣшителни-те* писма (29).

Тук отново трябва да отбележим филологическата компетентност и езиковия усет на автора, който дава правилното, рационално предложение, прието като нормативно на много по-късен етап от развитието на НБКЕ.

3. Окончания за мн. ч. при многосричните съществителни имена от м.р. и ж.р.

При тях преобладава мн. ч. с окончание **-и**: *нѣколицина приятели* (11), *свѣтъи* (12), (12). Налице са само два примера с окончание **-е**: *1000 лимоне* (50), *Еллине* (41). Употребените форми с окончание **-и** показват перспективност и правилна ориентация към съответната норма, която се реализира през следващите десетилетия.

В косвен падеж обаче се спазва традиционното правило – окончанието е **-ы**, когато предокончателната съгласна е твърда: и да празднувате; Господоимениты и *владычны праздницы* (28); отъ *разны должницы*⁶ (55), *докато пред мека съгласна се пише -и*: предъ двама *достоверны свидѣтели* (51).

⁶ По-късно такава падежно разграничение при имената се среща в правилата на Пловдивската школа.

Същото правило се прилага и за съществителните от ж.р.: 50 оки *маслины* (56), 2 качета *стафиды*, 1 каче *сарделы* (50), на *слезы* да се разліемъ (29).

При едносричните съществителни от м.р. окончанието е **-ове**: *умове* (17), *грѣхове* (36), *цвѣтове* (35), *грошове* (5, 50), *мехове* (50), *садове* (17), *знакове* (22).

3.1. Множествено число при съществителните от среден род

Съществителните от ср. р. също нямат отклонение от обичайните общобългарски правила. Завършващите на **-о**, имат окончание **-а** в мн. ч.: *тіе писма* (29), а тези на **-е** получават окончание **-та**: 2 *качета* (50). Същото се отнася и за отглаголните съществителни на **-ніе**, които имат окончание **-я** в мн.ч.: *посѣщенія* (2), *мудрованія* (31), *дегнія* (42), *приключенія* (32). окончание **-ія** в мн.ч. получават и съществителните *братія* (30), *собратія* (29).

Интересни са **събирателните форми на съществителните** (nomina collectiva) с окончание **-іе** (от стб. **-нью**), присъщи на югозападните и на някои югоизточни говори (Селищев 1981: 175). В диалектите те нямат мн.ч. и се членуват с член **-то**: *допытванье-то*, *купуванье-то* (27), Въпреки че тази особеност е характерна и за родния му дупнишки говор, Павлович рядко употребява такива форми.

При някои съществителни от ср. род са използвани присъщи на народните говори окончания: *моря* (VI), *школя* (59).

Във вековния развой на българския език се наблюдават промени, засягащи категорията род на съществителните имена, поради което в диалектите съществуват различия (Селищев 1981: 341). Тези различия се пренасят и в книжовната практика през XIX век – в м. р. са съществителните *возраст*, *пот*, *памет*; в ж.р – *живот*, *студ* и др. В това отношение в ПО не се наблюдават облици, които отвеждат към диалектно състояние или са под влияние на рода на заета от друг език дума. Изключение правят думите *таковъ степень* (31) – м.р., *вчера вечеръ* – м.р.; *писанна разговоръ*, *устна-та разговоръ*, *лична-та разговоръ* – ж.р.

3.2. Бройни форми при съществителните имена

При бройните форми на съществителните през разглеждания период има пѣстрота в писмената практика, която обаче не се отнася за ПО, вкл. и в примерите за съществителни за лица, които са в мн.ч.: предъ *двама* достовѣрны *свидѣтели* (51), *двама-та ми синове* (61) и др. Изборът, който прави авторът, показва усета му за перспективността на тази норма.

Хр. Павлович пише коректно и окончанието за двойствената форма в съчетание с бройно числително: м.р. – *пѣть хілляды гроша* (51), *двадесѣть хілляды гроша* (52), *600 гроша*, *300 талира* (53).

В други случаи обаче едносричните съществителни от м.р. са с обикновеното окончание за мн.ч. **-ове**: 300 *цванцове*, *цванцове* 2000 (48), да плати едно количество *цванцове* (12), *цванцове* (49).

3.3. По-важните особености при **прилагателните имена** (а също при местоименията и причастията) в ПО се отнасят за съжителството на аналитичните и синтетичните форми. От една страна, са характерни *книжовните* форми с разширени окончания **-ое, -ее, -яе** под чсл. влияние: *всякое, слъдующе* (37), *будощее* (30), *настоящее* (48); *возлюбленная* (30), *таквая* (30), а от друга, се употребяват и кратки форми: *здравъ разумъ* (60), *живъ гласъ* (11), вѣсть *радостнотворна* (11), *люта* огневица *здравіе родительско* (12), *писанно* показаніе (49).

4. Степенуване на прилагателни имена

Интересно е да се отбележи, че Хр. Павлович не употребява прилагателни имена със суфиксите **-ичен, -ически** – регистриран е само един пример: *человѣческой-а* (VIII). Двата суфикса навлизат в книжовна употреба в по-късен етап – след 50-те години на XIX век под влияние на руския език. Степенуването се извършва по аналитичен начин чрез частиците *по* за сравнителна степен и *най* за превъзходна: *по добре* (17), *по забавно, по постоянно* (16), *най искусны-те докторы* (13), *най унищоженно-то* (15). Синтетичните (архаични) форми за превъзходна степен при прилагателните все още се използват в писмената практика, най-вече в речевия етикет при обръщение: *всепреподобнѣйшій* господине (23), *благороднѣйши* и *благодѣтелнѣйши* господари (23), *мудрословеснѣйшій* учителю (26), *почитаемѣйшій* уйчо (27), *человѣколюбѣйшій*мъ (63).

5. Местоимения

5.1. Лични местоимения

В *Писменника* формите на **личното** местоимение са смесени – от една страна са употребени източнобългарските форми **аз⁷, ти, ты** (36, 35), **ніе, віе** (1), а от друга страна, чсл. форми, съвпадащи фонетично с диалектните: **онѣ, она, оно, они**: **Азъ** познавамъ тая должность (12); **онѣ** ще ви каже (19); **онѣ** да учи; **она** е достойна (30); **оно** да извлѣче (26).

Падежните форми (вин. и дат.) се употребяват коректно, но с известна вариантност (източнобългарска / западнобългарска): отъ *нихъ* (26), сосъ *нихъ* (31), а от друга страна – *за техъ* (31), *нея* (30), *Богъ я пресели* (31), *защо-то ви я сохрани* (31), *майка му* (30), *васъ ви*, (30), *мене* (32), *отъ него* (33), *учиненно намъ* (35), *нимъ* подобаваше (28), *исповѣдувамъ ей* (18) и др.

Интересен факт е, че Хр. Павлович системно употребява учтивите форми за 2 л. мн.ч. в обръщенията (написани с малка буква), като ги съгласува с глагола в мн.ч.: *Воистинну віе* сте мислили (един човек) (20); *научихъ* отъ

⁷ Диалектната форма **я** аз характерна за дупнишкия говор, не се среща в нито един пример.

васъ, кога *бехъ* *сосъ васъ* (20); *ваша-та* майка (30); похвала *ваша* (31); за различението *ваше* (30).

5.2. При формите на **притежателното местоимение** наред с общоупотребимите форми *мой* (30), *мои-те* (32), *твои-те* (33), *неговы* (30), *нашъ*, *вашъ*, *ваша* (30), *ваше* и т.н. редовно се употребяват и характерните за югозападните говори форми: *нихны-о* (30), *нихна-та* (30). Интересни са облиците *нойн*, *нойно*, регистрирани и в речника на Н. Геров (от текста на народната песен в речника се вижда, че той е от западните говори), въ начало-то *нойно* (на година-та) (24), *нойна* смърть (31).

5.3. **Възвратното притежателно местоимение** *свой* се редува с притежателното *мой* без семантична разлика: *своя-та* жалба (30), *своя-та* благодать (26), *свое-то* (31), *свои-те* мисли (1), *мое-то* мнение (34), *мое* исповѣданіе (51), *моя* сестра (61).

5.4. И при другите видове местоимения (в случая **показателните**) се наблюдава доста честа употреба на форми, характерни както за югозападните, така и за източните говори: *такова-та* скорбь (37), *таковъ*, *таквая*, *таквья* (30, 31), *онай* (онзи) (1, 30, 34); *това* (15), на *тоя* свѣтъ (3), *тая* причина (31), *тая* теплота (33), *тія* писма (29), *тыя* златни години, *такова* сердце (31), *онова* лице (2), *онія* (29). Макар и рядко, срещат се форми на личното местоимение *той* във функция на показателно: *Той*, щото приноси настоящее-то ми [писмо]; *пріятель* ми е крайній (18).

Наблюдава се редовна употреба на местоимението *какво* в значение на **как** и какво-то – **както**: Понеже не е доволно онъ да учи само *какво* се пишатъ писма-та [...] (VIII); *Какво* ще покаже *онай* синовна-та си должность (1); И можеме *какво-то* *сосъ* устна-та разговоръ, така и *сосъ* писанна-та да изявиме своите мисли (1).

5.5. За отбелязване е, че падежните вин. и дат. форми при различните видове местоимения са запазени: въпросително *кой* (30) – *кого*, *кому*; *който* – *кого-то*: Звание-то на онова лице, до *кого-то* е писмото (2); Слѣдъ повѣсть-та не повторяваме подлог-а *ономува*, до *кого-то* писуваме (3).

5.6. Енклитичните местоименни форми **ме**, **те**, **се**⁸ системно са употребявани в ПО и Хр. Павлович има заслуга за тяхното утвърждаване по-късно в нормативната система на българския книжовен език: заборавете *ме* (38), обичайте *ме* (28), у каква яма пагубна *те* е фърлилъ (36), да ли самъ *те* нещо оскорбилъ (39).

Единици са случаите, в които се среща числ. –руска частица **ся**, но обикновено това се прави в контекста на определен текст, свързан с религиозна тематика – най-често след причастия и деепричастия – *надгъющеся* (46), *подписувающися* (51), *боящися* (39), (24).

⁸ Примерите със **се** виж по-горе.

6. Глагол

6.1. Темпорална система

6.1.1. Форми за сегашно време

В темпоралната система преобладават диалектните форми, характерни за западните говори, напр. при глаголите в I и II спр., сег. време, 1 л. ед.ч. и 1 л. мн.ч., а оконча- нието е съответно **-м(ъ)**, **-ме**: Не *можемъ* (**аз**) со слово да *представимъ* душевна-та моя скорбъ (42); и азъ *плачемъ* сосъ васъ (30); отъ где да *почнемъ* и що да ви *пишемъ* (22); да *молиме* непрестанно Бога (23); *просиме* (VI); да *дадеме* (46), *мыслиме* (34) и др.

6.1.2. Аористните форми за 1 л. ед. ч. с окончание **-ох**: **- видохъ**, а за мн.ч. **-хме**: *видохме* голема *тщета* отъ *нихъ*; (46), кои-то ви *рекоха* (26); **-ехъ**: *претерпеха* (16).

6.1.3. Имперфектни форми рядко се употребяват в ПО: Они не *можеха* да се изоставатъ у настоящій-а Писменникъ (VIII), не *щяхъ* (IX), Не *щехме* продума, и ще направи у тебе много плодъ мое-то семе, кое-то азъ сосъ много трудъ *посетъхъ* (19).

6.2. Форми за бъдеще време

Хр. Павлович си служи предимно с формите за бъдеще време **ще** + сег. време: *ще самъ* сообщникъ на сички-те ваши приключенія (32), *ще искушиши* отеческій-а гнѣвъ (43); въ тья книги *ще ме воведє* мудрословеснѣйшій-о ми учитель (14). Вероятно както Бероновият буквар, така и свищовският говор са повлияли върху избора на автора, който е предпочел формите с *ще* пред характерната за бъдеще време форма **че**, а в по-източните югозападни краища – с **к'е**, с което подпомага утвърждаването на генерализираната частица **ще** в книжовната практика.

6.3. Съкратен инфинитив

Съкратените инфинитивни форми, характерни за народните говори, много често се срещат в комбинация със спрегаемия глагол **ща**, **щемъ**, **щешъ**: азъ *не щемъ престана* (27), *щехте суди предпочтенно* (34), *не щехъ ги потърси* (37), *Не щешъ отпадна* отъ отеческа-та моя любовъ (43).

Същевременно паралелно с тях се употребяват и *да*-изреченията, които преобладават в ПО: и требе *да проклинавамъ* онай часъ (3); може по мало *да ти отпишемъ* повечъ (10); требе *да се отсудатъ* (53); *да почита* мудраго (35).

6.4. Преизказни форми

Хр. Павлович е един от първите книжовници, които въвеждат преизказните форми в дидактичната литература. Още в *Аритметика или наука числителна* той използва такива форми, тъй като в самите словесни задачи контекстът изисква несвидетелски форми, а също по-късно и в *Царственика*, поради същите причини използва преизказването.

В ПО обаче **не са регистрирани такива форми.**

6.5. Наклонения

Текстовете в ПО са написани основно в **изявително наклонение**, като са използвани разнообразни глаголни времена, преди всичко сегашно, но също така и аорист и бъдеще време. Срещат се глаголни форми и в **повелително наклонение**, главно в писмата: *Абѣ прочее седни и пиши* ми поне два реда (39); *не гнѣвайтесь* (43); *Не заборавайте* въ ваша-та печаль да благодарите Бога (31).

Авторът си служи предимно със сложни (описателни) форми на **кондиционала**, образувани с неизменяемия компонент *бы* + *еловото причастие* на глагола и представлящи по-стар етап от развитието на българския език (Мирчев 1978: 230), характерни за голяма част от югозападните говори. Примерите в **условно наклонение** са единични, главно в подчинени изречения за условие в сложното съставно: *И за да бы го убѣдили на това* правиме една кратка похвала (17); нема нити пріятеля, нити познаница, кой-то *бы му помогналь* (18).

7. Видове причастия

7.1. Една от заслугите на Хр. Павлович е, че той внася в книжовния си идиом, **сегашното деятелно причастие**, съществувало в писмената традиция, но отпаднало в историческия развой на диалектната реч. Въпреки че понякога суфиксите **-щи** и **-ще** на причастията се припокриват с деепричастните форми, окончанията за род, както и членуването, са маркерите, по които могат да се различат двете части на речта. Именно от такъв характер са сег. деятелни причастия, които възвръщат своята употреба чрез чсл. език (в народната реч те отсъстват): *настоящий-а* (29), *окончавающая* (24), *ополчавающее* (16), *при-нуждавающіи, составляющіи* (2).

7.2. Сегашното страдателно причастие отсъства също от морфологичната система на диалектната реч, подобни форми принадлежат на книжния фонд⁹. Авторът проявява особено предпочитание към тях и често ги използва със стилистични цели: *презираемо, уничижаемо* (34), *неизбѣжима* (12), *непоколебими* (23), *Знаемый* пріятель (37). Интересен факт е, че характерните за западните говори минали страдателни причастия на **-ен** (от рода на *чуен, биен*) не са представени в *Писменника*, с изключение на израза *знаенно да е* (52).

8. Деепричастия

Деепричастието като част от морфологичната система на диалектната реч присъства в най-ранните книжовни прояви на народен език – дамаскинската книжнина. Разнообразието в употребата му във възрожденската книжнина се дължи, от една страна, на книжовното влияние, което идва от чсл. език, а от друга – на многообразните деепричастни облици в диалектите. През първа-

⁹ Както е известно, запазените лексикални единици са причислени към групата на прилагателните (*любим, нетърпим* и др.).

та половина на XIX век това са чсл. деепричастия със суфиксите **-ще** и **-щи**: **-(ю)ще**, **-(я)ще**; **-(ю)щи**, **-(я)щи**; и **-вши**. Диалектите – както западни, така и източни, също са източници, от които авторите са заимствали деепричастия с различни суфикси, съответно на **-йки**, **-щем**, **-щиц** и др.

До 50-те години на XIX век както традиционните, така и деепричастията от разговорната реч, са били в доста активна употреба и се срещат у почти всички автори от този период (К. Пейчинович, Й. Кърчовски, Неофит Бозвели, Ем. Васкидович, К. Фотинов, К. Огнянович, Г. Ст. Раковски и др.).

7.2. Голям почитател на книжовните (чсл.) деепричастия е и Павлович. Въпреки че за дупнишкия говор са характерни деепричастията на **-йки**, той предпочита традиционните форми. За това, колко е важно за автора тяхното присъствие в граматичната система на НБКЕ, говори и регистрирането на деепричастията със суфикс **-ще** в *Грамматика славено-болгарска* (1836 г.). Те са засвидетелствани и в цялостното му творчество, вкл. и в ПО, като елементи, които издигат стилового равнище на езика. Авторът ги употребява както в теоретичната част, така и в писмата образци, с което предопределя мястото им в писмената практика, дава им път с идеята, че те способстват за интелектуализацията на книжовния език. По принцип деепричастните форми на **-щи** и **-ще** са широко разпространени през Възраждането (Първев 1979а: 334), но практиката на Павлович изпреварва процеса на по-късното им масово включване сред изразните средства на книжовния език.

8.3. Деепричастни форми със суфикс -щи:

Произходът на тези форми е старобългарски (преминали по-късно и в чсл. език). Хр. Първев ги определя като именителни форми за женски род (Първев 1979а: 335), генерализирани в деепричастия. ПО е наситен с примери на деепричастия със суфикс **-щи**: птица, коя-то *летящи* прелетява и вече се не връща (20); писмо-то по сичка-та земля ходи *извъщающи* душевны-те наши движения и хотѣния (VI); Други примери: *живеющи* (36), *искающи* (32), *упражнявающися* (19), *боящися* (39), *молещи* вы теплѣ (21) и др.

8.4. Деепричастните форми със суфикс -ще също доста често присъстват в ПО. И за да бы го убѣдили *думающе*, защо е добръ и добродѣтеленъ человекъ (17); *обычающе* (25). *молитствувающе* (24), *молящися* (24), *надгьющися* (46).

8.5. Въпреки че не включва в граматиката си деепричастия със суфиксите **-въ**, **-вше**, **-вши**, авторът, макар и по-рядко, употребява и трите вида в съчиненията си, напр. в *Аритметика или наука числителна* (1833), *Синтипа Философ* (1844), *Изгубенное дете*, но не и в ПО. В него авторът употребява само деепричастия на **-вши**: *отложивши* (37); *чувши* (20); *ускоривши* (29); *сбравши* (48); *давше* (50) и др.

Както се вижда, част от деепричастните форми с чсл. суфикс **-вш** са от глаголи, характерни за говоримата реч, което показва своеобразна хибридна-

ция, характерна за XIX век: *летияци* (летейки) от *летя*, *обичающе* (обичайки) от *обычам*, *надгьющесея* (надявайки се) от *надея* ся и т.н.

Заклучение

На основата на ексцерпирания морфологичен материал можем да направим следните изводи.

Писменият идиолект на Хр. Павлович в *Писменник общеполезен* представя **славянобългарския книжовен тип в неговия по-опростен вариант**.

Обстоятелството, че Хр. Павлович получава добро образование (владее класическия и съвременния гръцки, черковнославянски и френски език) оказват определено въздействие върху неговите книжовноезикови възгледи и практика. От друга страна, той е живял в двете основни диалектни области – западна (Дупница и Рилския манастир) и източна (мизийските говори¹⁰), и това му дава възможност да **интегрира** елементи от двете най-важни наречия, а също да се обляга на общобългарски езикови особености, които придават **наддиалектен характер¹¹ на езика му**.

По отношение на морфологичната система на неговия идиолект важно е да отбележим **аналитичния ѝ характер**. Тук трябва да добавим системната употреба на новобългарски по характер особености: членуваните форми, окончанията за мн. ч. при съществителните имена, вкл. и бройните форми. Независимо от наличието на падежни форми при имената и местоименията те отразяват състоянието в тогавашната говорима реч, а именно наличието в нея на вин., дат. и общ род.-вин. падеж. Липсват форми за творителен, родителен и предложен падеж, които постепенно отпадат от употреба.

В темпоралната система преобладават съвременните форми: на бъдеще време с генерализираната частица **ще**, съкратените инфинитивни форми, форми на повелително и условно наклонение, характерни за народните говори.

Както беше отбелязано в изложението, Хр. Павлович си служи с местоименни форми, характерни както за западните (югозападните), така и за източните говори: **аз, тя, той, тя, то, те**, но и **он, она, оно, они**; притежателни: **наш, ваш, ваша, ваше, ваши, неин, нейна, техен – нойна, нихны-о, нихна-та** и др.).

Степенуването при прилагателни и наречия се извършва по аналитичен начин чрез частиците **по** за сравнителна степен и **най** за превъзходна: *по добре* (17), *по забавно* (16), *най искусны-те докторы* (13), *най уничтоженно-то* (15). Синтетичните форми за превъзходна степен при прилагателни имена се използват главно в речевия етикет, най-вече в обръщенията в писма до лица с църковен сан.

¹⁰ Преди един-два века самият град Свищов е бил в областта на мизийските говори, както се вижда от някои писмени паметници като Свищовския дамаскин, но днес в него се говори на балкански диалект (Стойков 1993: 101).

¹¹ Тук може да добавим и влиянието на създаващия се свищовски градски говор.

При причастията авторът използва както форми, характерни за говоримата реч (напр. мин. свършено деятелно причастие), така и книжовни (с чсл. произход) – сегашно деятелно и сег. страдателно, а също и деепричастия със суфиксите **-ще, -щи, -вши**. Въпреки че за дупнишкия говор са характерни деепричастията на **-йки**, Хр. Павлович пренебрегва тяхното благозвучие и предпочита традиционните форми. И двата вида предлози – книжовни и от говоримата реч, се срещат поравно в ПО.

В смесения характер на славянобългарския книжовен тип Хр. Павлович търси и намира баланс между книжовно и говоримо и прави успешен опит за тяхното съчетаване. Основата на книжовния му идиолект е говоримата реч, която той обогатява с традиционни и съвременни езикови и стилистични средства.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Иванова 2021: Иванова, Д. „Модерните науки“ на Новото време: „Писменник общеполезен“ на Христки Павлович (1835). – В: *Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové*. Ginka Bakardžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart 123–135. // **Ivanova 2021:** Ivanova D. „Modernite nauki“ na Novoto vreme: „Pisnennik obshtopolezen“ na Hristaki Pavlovich (1835). – In: *Slovanské a slavistické reflexe. Sborník k životnímu jubileu profesorky Hany Gladkové*. Ginka Bakardžieva, Markus Giger, Kateřina Lah (edd.). Pavel Mervart 123–135.

Кодов 1969: Кодов, Хр. *Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. Научен архив на БАН*. София: Изд. на БАН, 1969. // **Kodov 1969:** Kodov Hr. *Opis na slavyanskite rakopisi v bibliotekata na BAN*. Nauchen archiv. Sofiya: Izd. na BAN.

Първев 1979: Първев, Хр. Установяване на деепричастието в съвременния български книжовен език – В: *Помагало по история на новобългарския книжовен език. Възрожденски период*. София: Наука и изкуство, 334–351. // **Parvev 1979:** Parvev, Hr. *Ustanovyavane na deeprichastieto v savremenniya balgarski ezik*. – In: *Pomagalo po istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Vazrozhdenski period*. Sofiya: Nauka i izkustvo, 334–351.

Селищев 1981: Селищев, А. М. *Очерки по македонской диалектологии*. София: Наука и изкуство, (Фототип. изд.). // **Selishten 1981:** Selishtenq A. M. *Ocherki po makedonskoy dialektologii*. Sofiya: Nauka i izkustvo, (Fototip. izd.).

Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Изд. на БАН. // **Stoykov 1993:** Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofiya: Izd. na BAN.